

Ортағасырлық Ақтөбе: аңыз бен ақиқат

М. Елеуов^а, *А.А. Молдахмет^б, М.И. Жүсіпназар^с

^аӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: madiareleyov@mail.ru

^бҚазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан Республикасы

*Байланыс үшін автор: e-mail: arhadkz@mail.ru

^сӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhusypnazar@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

орта ғасырлар,
Баласағұн,
Ақтөбе,
қалашық,
аңыздар, эпос,
цитадель,
шахристан,
рабад, қазба,
кесік.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-44-63>

Қазақ жері – байырғы өркениеттердің бесігі. Осы кең байтақ аумақта көне дәуір мен орта ғасырларда жүздеген қала, ірілі-ұсақты елді мекендер мен зәулім керуен сарайлар бой көтерген. Өз заманында олар тек жергілікті жұртқа ғана емес, бүкіл Азия мен тіпті Еуропаға дейін танымал болған. Бұл қалалар сәулет өнерінің әсемдігімен, мәдени өмірімен және қарқынды саудасымен ерекшеленген. Бірегей келбетімен, жергілікті шебер сәулетшілердің даналығымен және мәдени-экономикалық байланыстардағы маңызымен бұл қалалар саяхатшылар мен саудагерлердің таңданысын тудырып, олардың жазбаларында із қалдырған.

Алайда бұл бірегей қалалар мен елді мекендердің көбісі уақыт сынына төтеп бере алмады. Қанды жорықтар, тақ таластары, ішкі қырқыстар мен сыртқы шапқыншылықтар көптеген мәдени орталықтардың күйреуіне және қаңырап бос қалуына себеп болды. Бүгінде олардан көне тарихтың құпиясын ішіне бүккен төбелер мен қорғандар ғана қалған. Соған қарамастан, бұл жерлер өз тарихи маңызын жоғалтқан жоқ. Ғылым, мәдениет, қолөнер мен сауданың ордасы болған көне қалалардың жұрты халықтың жадында, ауызша тарихында, әсіресе бай қазақ фольклорында сақталып қалған.

Ұрпақтан ұрпаққа жеткен аңыздар мен ауызша баяндар өткен өркениеттер туралы бірегей мәліметтерді қамтиды. Бұл фольклорлық мұралар археологиялық және жазбаша деректермен қатар ежелгі қалалардың тарихын зерттеуде маңызды рөл атқарады. Тамыры терең өркениеттің киелі мекені болған қазақ жерінің төсінде бір кездері тек көшпенді өмір салтының көрінісі ғана емес, сонымен қатар Ұлы Жібек жолы бойындағы жоғары деңгейдегі қалалық мәдениеттің куәсіне айналған іргелі орталықтар тірлік кешкен.

Осындай тарихи орындардың бірі – Ақтөбе қалашығы. Бұл мақа-лада оның тарихи шынайы болмысы мен аңыздық сипаттары

қарастырылады. «Халық аңыздарында шындық бар ма?» деген сауалға айырықша назар аударылған. Зерттеушілер ортағасырлық Ақтөбе қалашығына жүз жылға жуық уақыт бойы маңызды археологиялық ескерткіш ретінде көңіл бөліп келеді. Оған қатысты халық аңыздары мен тарихи деректер бірін-бірі толықтырады. Аңыздарда Ақтөбе ғылым, білім мен мәдениет ордасы ретінде сипатталады. Бұл мәліметтер ежелгі қаланың өмір салтын қалпына келтіріп елестетуге мүмкіндік береді.

Мақалада аңыздарға фольклорлық-тарихи талдау жасалып, олардың шынайы тарихпен байланысы анықталады, ал бұл өңірдің мәдени мұрасын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

M. Yeleuov^a

^aal-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: madiareleyov@mail.ru

*A.A. Moldakhmet^b

^bNational Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

*Correspondence author: e-mail: arhadkz@mail.ru

M.I. Zhusupnazar^c

^cal-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: zhusypnazar@mail.ru

Medieval Aktobe: between legend and reality

Abstract. The land of Kazakhstan is a cradle of ancient civilizations. Throughout history, its vast steppes have been home to hundreds of cities, settlements, and majestic caravanserais that emerged during the ancient and medieval periods. These urban centers were not only significant for the local population but were also widely recognized across Asia and Europe. With their impressive architecture, vibrant commercial activity, and cultural importance, they became true hubs of civilization. Travelers and merchants were captivated by their uniqueness, and many left behind detailed accounts in their writings.

However, many of these remarkable cities and settlements could not withstand the trials of time. Bloody invasions, power struggles, internal conflicts, and foreign conquests led to the destruction and decline of numerous cultural centers. Today, what remains are silent witnesses to history, nameless hills and mounds marking the locations where once-thriving cities stood. Nevertheless, the historical significance of these sites remains undiminished. These former centers of education, trade, and craftsmanship live on in the collective memory of the Kazakh people, preserved through oral traditions, genealogies, and especially the nation's rich folklore.

Kazakh legends and epic tales, transmitted orally across generations, contain valuable and unique insights into the lives and cultures of ancient cities. Alongside archaeological

Received 28 April 2025. Revised 30 April 2025. Accepted 20 May 2025. Available online 30 June 2025.

Дәйексөз үшін: М. Елеуов, А.А. Молдахмет, М.И. Жүсіпназар Ортағасырлық Ақтөбе: аңыз бен ақиқат // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 2. 44-63 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-44-63>

For citation: M. Yeleuov, A.A. Moldakhmet, M.I. Zhusupnazar Medieval Aktobe: between legend and reality // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 44-63. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-44-63>

evidence and written sources, this oral heritage plays a vital role in reconstructing the history of Kazakhstan's medieval urban centers. These cities, especially those located along the Silk Road, demonstrate that the region was not solely defined by nomadic life, but also by a flourishing urban civilization.

One such historical site is the Aktobe settlement.

This article explores the dual nature of medieval Aktobe by examining both historical facts and legendary narratives. It raises a central question: "Is there truth behind the legends?" For nearly a century, Aktobe has attracted the attention of archaeologists as a significant medieval site. Folklore and historical records about Aktobe often complement each other. In many legends, Aktobe is depicted as a center of learning, culture, and enlightenment. These narratives provide a glimpse into the lived reality and enduring legacy of this ancient city.

Keywords: Middle Ages, Balasagun, Aktobe, settlement, legends, epic, citadel, shahristan, rabad, excavations, cross-section.

М. Елеуов^а

^аКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: madiareleuyov@mail.ru

*А.А. Молдахмет^б

^бНациональный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан
*Автор для корреспонденции: e-mail: arhadkz@mail.ru

М.И. Жусупназар^с

^сКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: zhusupnazar@mail.ru

Средневековый Актобе: между преданием и реальностью

Аннотация. Казахская земля – колыбель древнейших цивилизаций. На этой обширной территории в древности и в средневековый период возникли сотни городов, крупных и малых поселений, а также величественные караван-сараи. В своё время они были известны не только местным жителям, но и далеко за пределами региона – во всей Азии и даже Европе. Эти города были центрами архитектурной красоты, культурной жизни и активной торговли. Благодаря своему неповторимому облику, мудрости местных зодчих и значению в культурно-экономических связях, они поражали воображение путешественников и купцов, оставивших воспоминания о них в своих записях.

Однако большинство этих уникальных городов и поселений не выдержали испытаний временем. Кровавопролитные походы, династические распри, внутренние конфликты и внешние нашествия привели к разрушению и запустению многих культурных центров. Сегодня от них остались лишь безмолвные следы в виде холмов и курганов, хранящих в себе тайны прошлого. Несмотря на это, их историческая ценность не утратила своего значения. Остатки древних городов, некогда бывших очагами науки, культуры, ремесел и торговли, сохранились в коллективной памяти народа, в его устной истории, особенно в богатом казахском фольклоре.

Легенды и сказания, передававшиеся из поколения в поколение, содержат уникальные сведения о прошлых цивилизациях. Эти фольклорные источники наряду с археологическими и письменными данными играют важную роль в изучении истории древних городов. В недрах казахской земли, являющейся святыней с глубокими

корнями цивилизации, когда-то существовали культурные центры, которые были не только отражением кочевой жизни, но и свидетельством высокого уровня городской культуры, особенно вдоль Великого Шёлкового пути.

Одним из таких объектов является городище Актобе. В данной статье рассматривается его историческая подлинность и легендарные аспекты. Особое внимание уделено вопросу: «Есть ли истина в народных преданиях?» Средневековое городище Актобе в течение почти столетия привлекает внимание исследователей как важный археологический памятник. Народные предания и исторические данные о нём дополняют друг друга. В легендах Актобе предстаёт как центр науки, просвещения и культуры. Эти сведения помогают реконструировать образ жизни древнего города.

В статье проводится фольклорно-исторический анализ преданий, выявляется их связь с реальной историей, что способствует более глубокому пониманию культурного наследия региона.

Ключевые слова: средневековье, Баласагун, Актобе, городище, легенды, эпос, цитадель, шахристан, рабад, раскопки, разрез.

Kіріспе

Қазақ халқының ғасырлар бойғы тарихын тануда оның ауыз әдебиеті – ұлттық танымның ажырамас бөлігі, тарихи жадының бір арнасы іспетті. Атап айтқанда, ел аузында сақталған аңыз-әңгімелер, шежірелер мен тарихи жырлар – халықтың дүниетанымын, қоғамдық-саяси оқиғаларға берген бағасын және сол кезеңдегі рухани ахуалды бейнелейтін ерекше мәдени феномен. Бұл туындылар тек көркем қиялдың жемісі ғана емес, сонымен қатар нақты тарихи шындықтың халық жадында сақталған бейнесі ретінде қарастырылады.

Ауызша тарих айту дәстүрі арқылы халық өз өткенін ұмытпай, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған. Әсіресе, жер-су атаулары және көне қалаларға қатысты аңыздарда нақты тарихи оқиғалар мен тұлғалардың іздері сақталған. Осындай фольклорлық деректер арқылы жоғалған қалалардың орны мен тарихи болмысы жөнінде тың мағлұматтар алуға болады. Сондықтан да көне қалаларға қатысты ауыз әдебиетіндегі мәліметтерді ғылыми тұрғыда жүйелеу – ұлттық рухани мұраны зерделеудің, тарихи жадымызды қалпына келтірудің маңызды әдістемелік жолдарының бірі болып саналады.

Қазақ халқының ауызша тарихы – тек көркем сөз өнерінің үлгісі ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихи жады мен рухани болмысының айнасы. Осы бай мұраны тарихи дерек ретінде алғаш танып, ғылыми тұрғыда қарастырған ғалым – Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов болды. Ол фольклорлық туындыларды зерттеу арқылы халықтың өткенін, тарихи дамуын, дүниетанымдық көзқарасын тануға болатынын дәлелдеді. Ғалым өзінің еңбектерінде: «...Екіншіден, әртүрлі кезеңде өмір сүрген ақын-жыраулар халық санасына өз дәуірінің оқиғасын сіңіргені соншалық, оның барлығы бірігіп келіп, бір бүтінді құрайды. Үшіншіден, осы поэмалардың барлығы салт-дәстүрмен, мақал-мәтелдермен, халықтың адамгершілік туралы жарғыларымен бірге келіп, халықтың тарихи және рухани өмірінің өткенін толық көрсете отырып, тарихи оқиғаларды толықтыруға және олардың кезеңін анықтауға жәрдемдеседі» деп атап көрсетеді (Валиханов, 1961: 258; Валиханов, 1961: 2020-227). Бұл пікірлер халық шығармашылығын тарихи дерек көзі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ауыз әдебиеті – нақты тарихи оқиғалар мен тұлғалардың ел есінде сақталған бейнесі ретінде ғылыми таным аясында маңызды орын алады. Сондай-ақ Ш. Уәлиханов қазақтың рухани мұраларын жүйелі түрде зерттеуде де алғашқылардың бірі болды. Ол фольклорды тек этнографиялық

немесе көркемдік тұрғыдан ғана емес, тарихи дерек көзі ретінде де бағалады. Уәлиханов халық арасында таралған аңыздардың көпшілігі нақты тарихи оқиғалар мен тұлғаларға қатысты екенін алғашқылардың бірі болып анықтады. Ол батырлар жыры мен ертегілерді саралай отырып, көркем қиял мен тарихи шындықтың арасындағы шекараны айқындауға ұмтылды. Ғалым аңыз-әңгімелер мен жырлардың түп-төркінінде жатқан шындық дәнін ашып көрсетуді басты мақсат етті. Әсіресе, тарихи жырлар мен батырлық эпос үлгілерінде ел жадында сақталған нақты тұлғалардың бейнесі мен замана келбеті көрініс табатынын ғылыми дәлелдермен негіздеді. Оның бұл бағыттағы пайымдаулары – отандық тарих пен фольклортанудың тоғысар тұсында тың серпін берді. «Шын мәнінде, тарихи оқиғаларды ертегі мен жырдан ажырату қажет» деген тұжырымын ол нақты зерттеу барысында көрсеткен (Уәлиханов, 2010: 186-191; Уәлиханов, 2010: 8-107).

Қазақ халқының рухани-тарихи жадының маңызды бөлігі саналатын батырлық жырлар мен аңыздар – ұлттың ғасырлар бойғы өмір сүру тәжірибесін, дүниетанымын, тарихи оқиғаларға деген көзқарасын сақтап келген асыл мұра. Ежелден ел жадында жатталып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралған бұл рухани қазына – халқымыздың ұлт ретіндегі өзіндік болмысын танытатын, тарихи сана мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда зор рөл атқарған дереккөздердің бірі. Қазақ фольклорының байлығын алғаш жинап, жүйелі түрде зерттеуге үлес қосқан ғалымдардың алдыңғы легінде В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Ә. Диваев есімдері аталады (Ел қазынасы, 1994: 616; Потанин, 1917: 47-71; Казахский фольклор, 1972; Қазақтың халық творчествасы, 1989: 416).

Фольклорлық аңыздардың мазмұнында халық бастан өткерген тарихи оқиғалар, ел билеген тұлғалар, жер-су атаулары мен көне қалаларға қатысты нақты деректер көрініс табады. М. Әуезов: «Қазақ аңыздарының ертегіден айырмашылығы – оларда тарихта болған адамдар туралы айтылатын, халық тудырған көркем әңгімелер» екенін атап көрсетеді (Әуезов, 1962: 416). Аңыздарды жүйелеу бағытында М. Әуезов оларды тарихи тұлғалар мен күйге қатысты аңыздарға, С. Қасқабасов – тарихи және топонимиялық аңыздарға (Қасқабасов, 1984: 124-150), ал Ә. Қоңыратбаев – қала аңыздары мен дала аңыздарына бөліп қарастырған (Қоңыратбаев, 1991: 74-96). Осы ғылыми көзқарастарға сүйене отырып, біз көне қалалар мен мекендерге қатысты деректерді қамтитын аңыздарды тарихи мекендік (тарихи-топонимиялық) аңыздар деп жіктеуді жөн көрдік.

Аңыз – халқымыздың жадында талай ғасырлардан бері сақталып, ауызша айтылып келген тарихы. Аңыздың түбі – шындық. Қ.Әбдуәли: «Алайда, кез-келген аңыздың шыңырау түбінде асыл тастай жарқырап көрінетін шындықтың жататыны сөзсіз, елпекшеп ала білсе, қобыраған қауесет, басы артық әңгімеден тазартып, асылын ала білсе, аңыздардың да айтары мол, тіпті шындыққа бергісіз, ғасырлар шаңы басып, көзден ғайып болған қымбат та бағалы деректерді көз алдыға елестетіп, көңілге көп ой ұялататын жәйіттері де аз болмаса керек» - деп, шындық болмаса, аңыздың да болмайтыны көрсеткен (Әбдуәли, 2004: 304).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің тарихи болмысын тереңірек ұғыну – пәнаралық зерттеуді қажет ететін кешенді ғылыми міндеттердің бірі. Бұл тұрғыда археология ғылымы негізгі діңгек қызметін атқара отырып, өзге де бағыттармен – фольклортану, этнография, тарих және топонимика секілді ғылым салаларымен тығыз байланыста қарастырылуы тиіс. Себебі көне қалаларға қатысты мәліметтер тек материалдық деректермен шектелмейді; олар халық жадында сақталған аңыз-эпсаналарда, жер-су атауларында және шежірелік қабаттарда да орын алған.

Қазақ тарихында сақталған батырлар жыры мен аңыз-әңгімелер – ұлттың тарихи жадын бейнелейтін құнды рухани мұра. Әсіресе, ел тағдырына әсер еткен аса маңызды тарихи оқиғалар мен сол кезеңдерде өмір сүрген тұлғалар туралы туындаған аңыздар ғасырлар бойы ұрпақ санасында жаңғырып, ұлттың ұлы мұратына айналған. Мұндай туындылар тек көркем дүниелер емес, сонымен бірге тарихи үдерістер мен қоғамдық сана дамуының ерекше айғағы болып табылады.

Батырлар жырлары мен тарихи аңыздар халық жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ауыса отырып, тарихи танымды қалыптастыруда маңызды рөл атқарған. Олар арқылы халық өз тарихын, ел қорғаған ерлерін, әлеуметтік-мәдени ахуалын ұмытпай, рухани сабақтастықты қамтамасыз еткен. Сонымен қатар, бұл шығармаларда халықтың отансүйгіштік сезімі, ерлікке деген құрметі, әділдік пен намыс секілді құндылықтары көрініс табады. Сондықтан тарихи негізі бар фольклорлық туындыларды жүйелі түрде зерттеу, тек әдеби-мәдени емес, тарихи таным үшін де аса өзекті мәселе болып табылады.

Мұнда қолданылатын зерттеу әдістері – пәнаралық тәсілдерге негізделген. Археологиялық қазба деректері мен жазба дереккөздері салыстырмалы түрде қарастырылады. Сонымен қатар, қазақтың ауыз әдебиетіндегі фольклорлық нұсқалар мен жергілікті халық арасындағы ауызша тараған әңгімелер талдауға алынады. Этнографиялық байқаулар мен жер атауларын тарихи тұрғыдан жіктеу де зерттеу әдістерінің құрамына кіреді. Бұл әдістерді кешенді түрде қолдану ұлт тарихындағы көне қалалар феноменін жаңаша тануға, тарихи жадымызды қалпына келтіруге және мәдени сабақтастықты айқындауға мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – Ақтөбе қалашығы туралы халық арасында сақталған аңыздарды жинақтап, оларды ғылыми тұрғыда талдау арқылы қалашықтың нақты тарихи болмысын анықтау. Аңыздарда бейнеленген көріністер мен кейіпкерлерді археологиялық және жазба деректермен салыстыра отырып, шындыққа жақын тұстарын ажыратып көрсету. Осы арқылы оқырманға көне қаланың тарихи келбетін қалпына келтіруге сеп болатын тың пайым ұсынамыз.

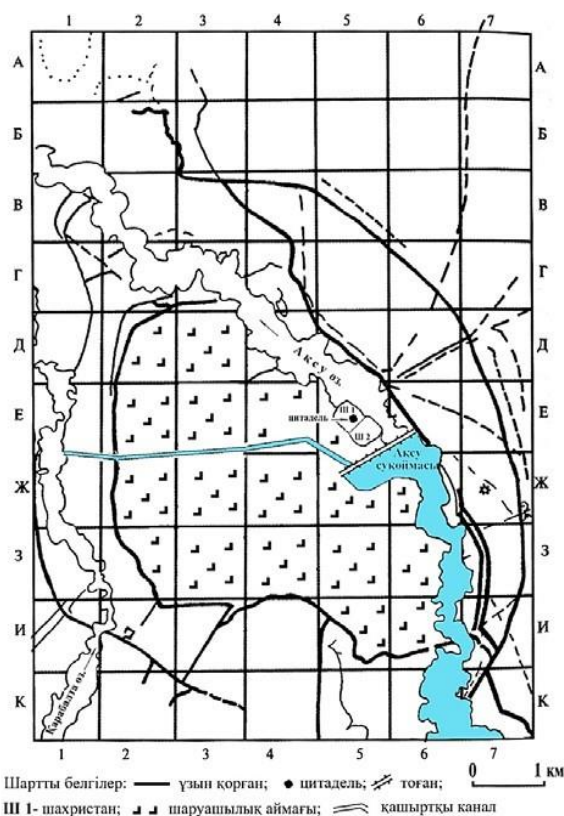
Тақырыптың зерттелу деңгейі

Ортағасырлық Ақтөбе қаласы қазіргі Жамбыл облысы Шу ауданына қарасты Ақсу ауылдық округінің аумағында орналасқан. Қала Ақсу және Қарабалта өзендерінің төменгі ағысында, жазық әрі құнарлы алқапта бой көтерген. Археологиялық деректерге сүйенсек, бұл қаланың өмір сүру мерзімі шамамен VI ғасырдан XIII ғасырдың басына дейінгі уақытты қамтиды. Ортағасырлық қалаларға тән құрылымдық белгілер Ақтөбе қаласынан да анық байқалады. Қала кешені бірнеше функционалды бөліктерден тұрады. Ең алдымен, оның орталық аймағы – шахристан мен цитадельден құралған. Бұл – әкімшілік, діни және тұрғын үй кешендері шоғырланған негізгі орталық болып саналады. Шахристан 1 мен шахристан 2 бөліктері бір-бірінен жоспарлық ерекшеліктерімен және құрылымдық орналасуымен дараланады. Орталық бөлікпен іргелес жатқан шаруашылық аймағы – қолөнершілер мен қарапайым тұрғындардың мекені ретінде қызмет еткен. Қаланы қоршаған бірінші және екінші сыртқы қорғандар, сондай-ақ қосалқы ұзын дуалдар оның қорғаныс жүйесінің күрделі болғанын көрсетеді. Бұл қорғаныс жүйелері қала өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған. Ақтөбе қаласының топографиялық құрылымы ежелгі дәуірлердегі қалалық мәдениеттің дамығанын айғақтайды. (1-3 сурет).

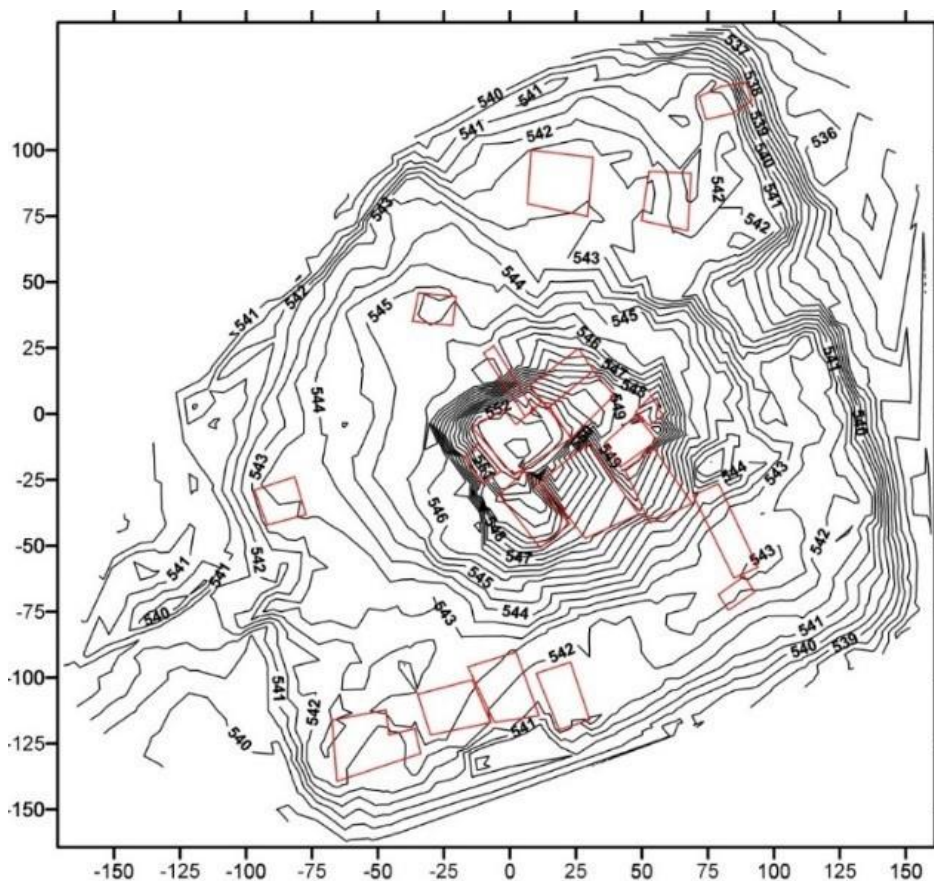
1-сурет. Ортағасырлық Ақтөбе қалашығы.

(Елеуов М., 2012. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының бұзылу тарихы: Жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 120 б. Сур 2).

2-сурет. Ортағасырлық Ақтөбе қалашығының жобасы. К.В. Шишкин, М. Елеуов бойынша.

(Елеуов М., 2012. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының бұзылу тарихы: Жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 120 б. Сур 1).

3-сурет. Ортағасырлық Ақтөбе қалашығы. Орталық бөліктің суреті мен жобасы.
(Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі // Қазақ университеті.
Алматы. 106 б. 5- сурет)

Ақтөбе қалашығын археологиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстары 1974 жылдан бері Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологиялық экспедициясы (жетекшісі – профессор У.Х. Шәлекенов) тарапынан жүргізіліп келеді. Экспедиция аясында жүргізілген археологиялық қазбалармен қатар, ауызша деректерді жинақтау жұмыстары да қатар атқарылды. Атап айтқанда, 1974, 1976, 1978 жылдары Шәуенов Жүзімқұлдан, 1974, 1978, 1979 жылдары Ахметов Сейтқұлдан, 1979 жылы Анарбеков Сапардан, 1998 жылы Әлмереков Сұлтанғазыдан айдаһар туралы аңыздар, сондай-ақ шахристан аумағынан табылған ерекше дәліз жайындағы ауызекі деректер жазып алынды. Кейінірек, 2012 жылы Әлмереков Бақыттан Бозжорғаға қатысты аңыз-әңгімелер жинақталды. Бұл мәліметтер археологиялық деректерді фольклорлық материалдармен ұштастыру арқылы Ақтөбенің мәдени-тарихи бейнесін жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Жергілікті халық жадында сақталған бұл аңыздар археологиялық нысандардың тарихи контекстін тереңірек түсінуге септесіп, кешенді зерттеулер жүргізуге негіз болды.

Талдау

Аңыз – тек қиялдан туған көркем дүние емес, ол – халық жадында сақталған көне дерек, ұрпақтан ұрпаққа жеткен тарихи естелік. Көптеген аңыздарда айтылатын

оқиғалар мен кейіпкерлер шын мәнінде болған тарихи тұлғалар мен оқиғалардың көркемдік интерпретациясы болуы мүмкін. Сондықтан да аңыздарға жеңіл-желпі қарауға болмайды. Ақтөбе қалашығы төңірегіндегі аңыздар да осындай тарихи дереккөз ретінде қарастырылып отыр. Енді кезекте біз ортағасырлық Ақтөбе қалашығы жайында жинақталған көп жылдық аңыздардың желісін талдауды жөн көрдік.

Кітапхана, мешіт және монша туралы аңыздар.

Бірінші аңыз. Бір заманда Ақтөбені бір ғұлама ғалым билепті. Ол шығыс пен батысты түгел аралаған, көпті көрген, ғылымның әртүрлі салаларын жетік білген адам болыпты. Хан кезекті бір сапардан қайтып оралған соң ұсталарын қала үстіндегі алаңға жинап алып кітапхана, мешіт және монша салуға қолайлы жер іздеуге бұйрық беріпті. Ұсталар арада жеті күн өткенде ханға келіп кітапхананы хан сарайынан шығыста, мешітті батыста, ал моншаны хан сарайында салу керектігін айтыпты. Хан салдырған кітапхана қағандықтағы ең бай кітапхана, ал мешіт ең үлкен мешіт болыпты. Аңызды жеткізуші Шәуенов Жүзімқұл. 1976 жыл.

Екінші аңыз. Ақтөбедегі хан сарайында қағандықтағы ең үлкен кітапхана болыпты. Сол кітапханада бала кезінде Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұн сияқты ғұламалар оқыған екен. Бірде қаланы жау қоршап, хан сарайына қауіп төнген шақта хан нөкерлерін жіберіп, сарайдағы тері кітаптарды киізге орап, сарайдан шығатын жасырын жерасты жолы арқылы Тасөткел жаққа көшіріп жіберіпті. Аңызды Ахметов Сейтқұл айтты. 1978 жыл.

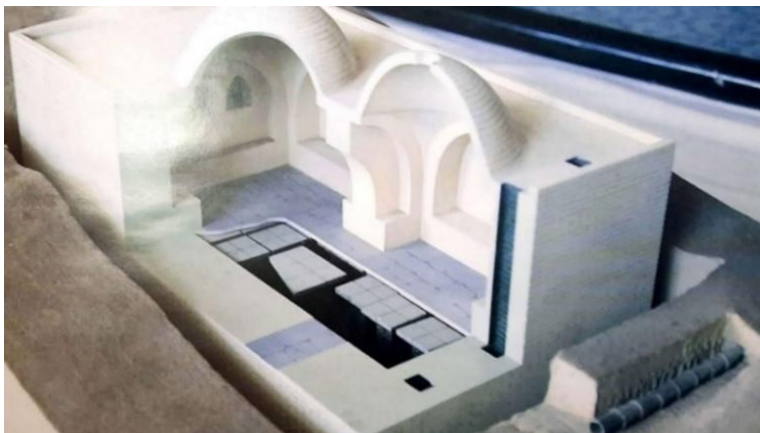
Үшінші аңыз. Ақтөбені Қарахан билеп тұрған кезде бұл қалада бай кітапхана болған екен. Қарахан өзі алыс, жақын елдерге, қалаларға сапарға шыққанда өзінің бір нөкеріне базар аралатып, кітап алдырады екен. Сонымен қатар Ұлы Жібек жолымен өткен керуен басылары ханға кітап сыйлап отырған көрінеді. Осы кітапханада Тараздағы, Отырардағы, Шаштағы кітапханадан жаздырып алынған қолжазбалар сақталыпты. Бірде қаланы жау қоршап, ұрыс хан сарайына жақындап қалғанда хан өзінің ең сенімді нөкерлерін шақырып, оларға хан сарайдағы кітапхананы жерасты жолымен өзінің арғы бетіндегі бекіністердің біріне (бұл жерде Төрткүлтөбе сөз болып отыр -М.Е.) апарып жасыруды тапсырған екен. Сол кітапхана осы уақытқа дейін жер астында жатқан көрінеді. Аңызды Шәуенов Жүзімқұл жеткізді. 1978 жыл.

Хан құдық туралы аңыз. Бір жаугершілік заманда тосыннан келген жау Ақтөбені қоршап, қаланың жанынан ағатын өзенді арнасынан бұрып, қалаға су әкелетін арықтарды бітепті. Ұрыс ұзаққа созылып, қаланың халқы судан қатты қиналыпты. Хан бас құдықшыға сарайдың ішінен құдықтар қазуға пәрмен беріпті. Арада бірнеше күн өткенде тереңдігі он-он төрт құлаш бірнеше құдық қазылыпты. Хан сарайынан қазылған ең терең, әрі суы мол құдықты халық «Хан құдық» деп атапты. Аңыз Шәуенов Жүзімқұлдан жазып алынды. 1976 жыл.

1983-1984 жылдарда цитадельдің солтүстік-шығыс бөлігінде жүргізілген 3-қазбадан XI-XII ғасырлар кезіндегі екі бөлмелі шығыс моншасы мен тереңдігі 8 м құдық ашылды (4-6 сурет). Құдық екі бөліктен тұрады, оның жобасында түсіп-шыққан кезде қабырғаларында төрт-төрттен аяқ тіреуге арналған 15x10 см ойықшалары бар (Елеуов, 2012: 16; Елеуов, 2021: 35-39).

4-сурет. Шығыс моншасы. М. Елеуов бойынша, 1983 жыл.
Фото М. Елеуовтың жеке архивінен

5-сурет. Шығыс моншасының жаңғыртпасы. У.Х. Шәлекенов бойынша, 1985 жыл.
Фото М. Елеуовтың жеке архивінен

6-сурет. Хан құдығы. У.Х. Шәлекенов бойынша, 1983 жыл.
Фото М. Елеуовтың жеке архивінен

Су құбырлары мен жер асты жолы туралы аңыз. Ертеде Ақтөбені Қарахан атты ер жүрек, әрі ақылды хан билепті. Ол уақытта қала халқы ауыз суды құдықтан және қала арқылы ағатын өзендерден ішеді екен. Бір күні хан түс көреді. Түсінде қаласын сансыз жау қоршап алған екен. Жаудың шыбындай қаптаған жасақтары қала арқылы ағатын өзенді көміп жатқанын көрген хан «су! су!» деп шошып ояныпты. Ақылды хан «түсім шындыққа айналып жүрмесін» деп су құбырларын салдырыпты. Құбыршылар тек таң алдында, қала халқы тәтті ұйқыда жатқанда ғана жұмыс істейді екен, құбырлардың суды қайдан алатынын, қалай ағатынын ешкім білмейтін болыпты. Су құбырларын бақылап тұру үшін жер асты жолдары қазылыпты, осындай жолдардың бірі хан сарайындағы «хан құдықтан» басталады екен. Аңыз Шәуенов Жүзімқұлдан жазып алынды. 1976 жыл.

1974-1977, 1979 жылдарда Ақтөбенің шаруашылық аймағының оңтүстік-батысында жүргізілген қазбалардан, шахристанның батыс жағынан қазылған кесік-қазбалардан әртүрлі бағытқа тартылған, бір не бірнеше қатар су құбырларының (7-сурет) желілері ашылды (Шәлекенов, Оразбаев, 1980: 24-38; Елеуов, 2012: 28-31).

7-сурет. Су құбырлары. У.Х. Шәлекенов, Ә.М. Оразбаев бойынша, 1980 жыл.
Фото М. Елеуовтың жеке архивінен

Шахристаннан ашылған дәліз туралы әңгіме. 1967 жылғы жазда Ақсу су қоймасының тоғанын салу үшін шахристанның (шахристан 1-дің – М.Е.) оңтүстік беткейін қазған кезде 1-1,5 м тереңдіктен қыш кесектен қаланған ені 1 метрден асатын дәліз тәрізді құрылыс ашылған. Сол күні дәлізді су қоймасын салып жатқан мекеменің инженері түсіп көрген. Оның айтуынша, биіктігі кісі бойы дәлізбен 5-6 метр жүрген, арғы жағы құлап жатқандықтан әрі қарай кірмеген. 3 күндей ашық тұрған дәлізге тағы бірнеше адам кірген. Сосын үңгір-дәлізді трактормен көміп, үстін тегістеп тастаған. 1998 жылы шахристандағы дерек кісі көрсеткен жерде қазба жүргіздік, бірақ біз қазған жерден дәліз табылған жоқ. Бұл аңыз Әлмерекөв Сұлтанғазыдан 1998 жылы жазып алынды.

Айдаһар туралы аңыздар.

Бірінші аңыз. Ақтөбеде үлкен шаһар болып тұрған кезде оны байлығы есепсіз, бір хан билепті. Хан байлығын салтанатты сарай астындағы қазынада сақтапты, оның есігін үлкен айдаһар күзетіп жатады екен. Бір жылы тосыннан келген жау Ақтөбені басып алып, ханын өлтіріп, халқын құлдыққа айдап, малын талан-таражға түсіріпті. Ханның қазынасын іздеген жау талай зәулім сарайларды жермен-жексен етіп кетіпті. Гүлденген шаһардағы тіршілік тоқтап, халқы басқа жерге қоныс аударыпты, тек бұзылған салтанатты сарай астындағы қазынаны күзеткен айдаһар ғана осы уақытқа дейін тірі көрінеді. Күн көзіне қыздарынып жатқан айдаһарды жүз жылда бір-ақ адам көреді екен. Аңызды жеткізуші Шәуенов Жүзімқұл. 1976 жыл.

Екінші аңыз. Бағзы заманда Ақтөбені билеген бір ханның мұрагері ұрыста жаралы болып, жаудың қолына түсіпті. Жау қолында қалған баласын күткен хан қартайып, өлер шағында алдына қазынасын күзететін айдаһарды алып келуге бұйырыпты. Айдаһармен екеуі қалғанда хан ауыр күрсініп, алтын тәжді оның басына кигізіп отырып: «Әкемнен мұра болып қалған осы алтын тәжді балама тапсыр» – деп дүниеден озыпты. Сонан бері жүздеген жылдар өтсе де алтын тәжді айдаһар Ақтөбенің астында жатқан көрінеді. Осыдан жүз жыл бұрын ерте көктемде осы төңіректе мал бағып жүрген бір адам басындағы алтын тәжі жаңадан шығып келе жатқан күннің көзіне шағылысқан айдаһарды көріпті. Аңыз 1979 жылы Ахметов Сейтқұлдан жазып алынды.

Үшінші аңыз. Осыдан екі жүз жылдай бұрын ерте көктемде, наурыз айының бас кезінде болса керек, бір жолаушы Ақтөбенің тұсынан өтіп бара жатқанда биік төбеге (бұл жерде цитадель сөз болып отыр – М.Е) өрмелеп бара жатқан жуандығы самаурындай жылан көріпті. Арада көп өтпей-ақ әлгі адам белгісіз дерттен мерт болыпты. Аңызды жеткізуші Әлмерекөв Сұлтанғазы. 1998 жыл.

Төрткүлтөбе туралы аңыздар. Ақтөбенің цитаделінен 0,6 км шығыста, ұзындығы 17 км ішкі ұзын қорғанның солтүстік-шығыс қақпасының жанында орналасқан үлкен төбені жергілікті халық «Төрткүл төбе», «Алтын төбе» немесе «Қырық есек алтын жасырған төбе» деп атайды. Осы төбеге қатысты екі аңыз бар.

Бірінші аңыз. Ертеректе қоймасы алтын-күміске толы бір хан Ақтөбені билепті. Бір күні қалмақ ханы Ақтөбені шабуға келе жатқанын естіген хан бар байлығын қырық есекке артып, күн бата қала қақпасынан шығып, Қырықкүйге қарай кетеді. Түн ортасы болғанда қалаға қайта оралып, қырық есекке артылған қазынасын солтүстік-шығыс қақпа жанындағы бекініске жасырған екен. Қалмақтың қалың қолымен болған ұрыста хан қаза болып, оның қызынын қайда жасырғанын көпке дейін ешкім білмепті. Аңызды Шәуенов Жүзімқұл жеткізді. 1976 жыл.

Екінші аңыз. Жаугершілік заманда Ақтөбені байлығы ұшан-теңіз бір хан билепті. Күндердің бір күнінде аңдысқан жау қалаға жақындап қалғанын естіген хан бесін кезінде қырық есекке құм артып, оны батыс қақпадан шығарып, Тасөткелге қарай жібереді. Түн ортасы болғанда хан қазынасын қырық есекке артып Төрткүл төбеге апарып жасырған екен. Бұл аңызды айтушы Ахметов Сейтқұл. 1974 жыл.

1979 жылы Төрткүлтөбенің оңтүстік-батыс бұрышында жүргізілген кесік пен 1-қазбадан үш құрылыс кезеңінің құрылыстары ашылды. 2-құрылыс кезеңіндегі бөлмеден қалыңдығы 3,5 м қамалдан сыртқа шығатын ұзындығы 4 м, биіктігі 1 м іші құммен толтырылған жасырын жол ашылды (8-10 сурет). Төрткүлтөбеде 1988, 2012-2014 жылдарда жүргізілген қазбалардан көлемі 66 x 10,5 м бекініс ашылды (Елеуов, 2012: 35-36; Елеуов және т.б, 2017: 23-24; Елеуов, 2021: 69-73).

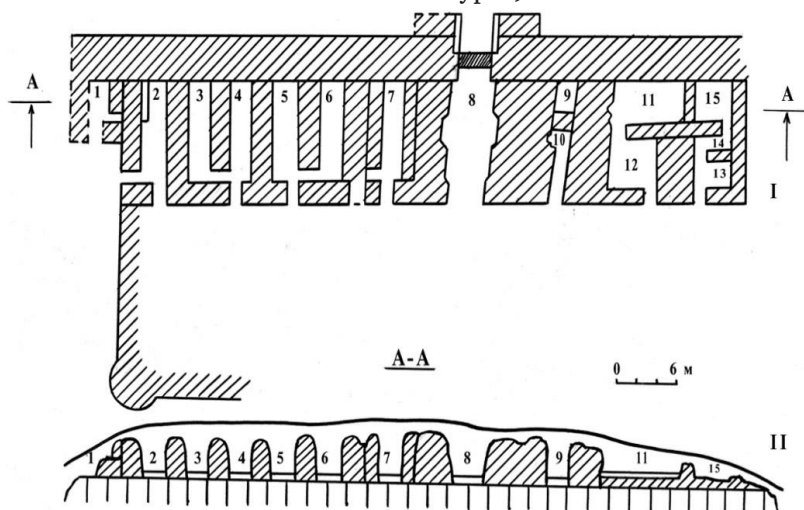
8-сурет. Төрткүлтөбе 1. М. Елеуов бойынша, 1979 жыл.

(Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі // Қазақ университеті. Алматы. 106 б. 45- сурет)

9-сурет. Қызыл сызықпен қамалдан шығатын үңгір көрсетілген. М. Елеуов бойынша, 1979 жыл.

(Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі // Қазақ университеті. Алматы. 106 б. 46-сурет)

10-сурет. Бекіністің жобасы мен кесіндісі. М. Елеуов бойынша, 1979 жыл.

(Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі // Қазақ университеті. Алматы. 106 б. 47- сурет)

Үш қатар қорған мен қарауыл төбелер туралы аңыз. Бір заманда қаланы билеген Қарахан қаласын жаудан, қорыған мал мен аңнан қорғау үшін қаланы айналдыра үш қатар қамал салдырыпты. Көреген хан, сонымен қатар, жауды алыстан бақылап тұру және осы төңіректегі өзіне бағынышты қалалармен хабарласып отыру үшін Ақсу мен Қарабалта өзендерінің биік жарқабағына қарауыл төбелер үйдіріпті. Ақтөбе төңірегіндегі Қамысбек, Бозжорға, Жетіжар, Тоқтас, Қырықкүй және Орта төбелер сол Қарахан салдырған қарауыл төбелер болса керек дейді аңызда. Аңыз 1976 жылы Шәуенов Жүзімқұлдан жазып алынды.

Ақтөбенің шаруашылық аймағын сырттай қоршап жатқан ұзын қорғандарда әр жылдарда жүргізілген қазбалар барысында 1-ұзын қорғанның қалыңдығы 4,4-6 м, 2-ұзын қорғанның қалыңдығы 2-6 м, ал қалыңдығы 1,5-3 м қосалқы ұзын қорғандардың топырақтан үйілген ені (қалыңдығы) 8-12 м жалдың ішкі не сыртқы жағына қосарлана салынғаны (11-сурет) анықталды (Елеуов, 2012: 34; Елеуов. 2015:61-86).

11-сурет. Ортағасырлық Ақтөбе қалашығының бірінші ұзын қорғаны.
(Елеуов М., 2012. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының бұзылу тарихы: Жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 120 б. Сур 7).

Қырықкүй, Жетіжар, Бозжорға туралы аңыздар.

Қырықкүй мұнарасы Ақсу ауылынан 5 км солтүстік-батыста Ақсу өзенінің оң жағасындағы Қырықкүй төрткүліне жақын жерде орналасқан. Аңыз бойынша Қырықкүй мұнарасында тұрған қарауылдар Тасөткел, Тоқтас жақтан жау көрінсе, Ақтөбедегі, оның төңірегіндегі биік жердегі Жетіжар, Бозжорға, Қамысбек, Ақсу, Ортатөбедегі қарауылдарға күндіз түтін түтетіп, түнде от жағып, ауа райы бұлтты, жауын-шашынды болса шабарман арқылы хабар берген. Аңызды Ахметов Сейтқұл жеткізді. 1974 жыл.

1988 жылы Қырықкүй мұнарасында байқау қазбасы жүргізіліп, оның пахсадан салынған мұнара екені анықталды (Елеуов, 2016: 11; Елеуов, 2021: 90).

Қарауыл төбе Жетіжар Ақсу ауылынан 5 км батыста, Қарабалта өзенінің сол жағасындағы биік жарқабақта орналасқан 1979 жылы мамыр айының соңғы күндерінің бірінде Қарабалта өзенінің сол жағасындағы биік жарқабақтың жиегінде, Қарабалта

керуен жолының жағасында тұрған қарауыл төбе Жетіжарды суретке түсіріп жүргенде Анарбеков Сапар ақсақал келді. Қарауыл төбенің үстінде тұрып, осы жерге қатысты бір аңызды айтып берді: «Бағзы заманнан бері Қарабалтаның сол жағасындағы бір-біріне іргелес тұрған жеті жар «Жетіжар» деп аталады екен. Ақтөбе үлкен шаһар болып тұрған кезде Шу өзеніндегі Тасөткелден оң жағаға өткен ескі керуен жолмен (Қарабалта керуен жолы – М.Е.) жүрген керуендер Шу, Ақсу, Қарабалта өзендерін жағалап келіп, осы төбенің жанымен өтіп, оңтүстікке қарай жүріп барып, бір үлкен жолды (Ұлы жібек жолын – М.Е.) кесіп өткен соң Алатаудың асуынан асып, Ыстықкөлге барған. Сол жолдың бойындағы биік жарқабақтағы осы қарауыл төбеде тұрған қарауылдарға Ақтөбенің төңірегіндегі барлық қарауыл төбелер көрінеді екен. Алыстан жау көрінсе, сол төбелерде тұрған қарауылдар от жағып, жан-жаққа хабар беріп отырған. Бірде ақтөбеліктер осы Жетіжарда тосыннан келген жаумен соғысып, көп адам мерт болыпты», – деген ол Жетіжардың үстінде тізбектеліп жатқан бірнеше обалар тобын көрсетті. Аңызды жеткізуші Анарбеков Сапар. 1979 жыл.

Бозжорға мұнарасы Ақсу ауылынан 8 км оңтүстік-шығыста, Ақсу өзенінің оң жағасындағы биік жерде орналасқан. Мұнара туралы аңызда: “Өте ертеде Ақтөбе қаласын билеген ханның тек жорыққа мінетін “Бозжорға” деген айғыры болыпты. Сол айғыр өзінің үйірімен Ақсу өзенінің оң жағасында жайылады екен. Бірде Алатау жақтан (ортағасырлық Төлек қаласы жақтан – М.Е.) қаптап келе жатқан жаудың қалың қолын көрген айғыр үйірін шұбыртып шапқан бетте Ақтөбенің қақпасына жетіп, қатты кісіней бастапты. Қаланы күзетіп тұрған қарауылдар “жау келді” деп жан-жаққа хабар беріп, жаудың келіп қалғанын ханға жеткізіпті. Бозжорғасына мінген хан жауға қарсы шауып, Қамысбек төбенің үстінде болған қанды ұрыста жауды жеңіп, шағын қолмен қоршауда қалған жаудың ханын жекпе-жекте өлтіріпті. Көреген хан сол ұрыс болған жерге биік мұнара салдырып, оны «Бозжорға» атапты. Биік мұнарада тұрған қарауылдар күндіз–түні жан-жақты бақылап отырады екен, алыстан жау көрінсе, олар күндіз түтін түтетіп, түнде от жағып, ақтөбеліктерге хабар таратқан» – дейді. Аңызды айтушы Әлмерекеов Бақыт. 2012 жыл.

1988 жылы Бозжорғада қазба жүргізіліп, көлемі 8 x 9,6 м, сақталған биіктігі 3,5 м мұнара (11-12 сурет) ашылды. Мұнара қалыңдығы 0,9 м пахса қабаттарынан тұрғызылған (Елеуов, 2016: 9).

Нәтижелер

Ақтөбе қалашығына қатысты аңыздар мен археологиялық деректерді салыстыра зерделеу арқылы ежелгі қалалану үдерісінің мәдени-тарихи негіздерін анықтау – бұл зерттеудің негізгі нәтижелерінің бірі. Мақалада қала жайлы халық жадында сақталған мифологиялық сипаттар мен археологиялық артефактілердің арасында тарихи сабақтастықтың бар екендігі көрсетілді. Бұл тәсіл аймақтың археологиялық және этномәдени ландшафтына деген пәнаралық көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Ақтөбе қалашығының кеңістіктік құрылымы мен тұрғындарының дүниетанымына қатысты сипаттамалар арқылы қаланың өзіндік қалалану бейнесін ғылыми тұрғыда қайта тіктеу көзделіп, археологиялық кешендердің ішкі құрылымы мен мәдени қабаттарының сипатын талдау арқылы қалашықтың әлеуметтік-экономикалық ұйымдасу ерекшеліктері туралы жаңа пайымдар ұсынылды.

Аңыздардағы рәміздік бейнелер мен қалаға қатысты киелілік ұғымдардың тарихи мәнін сараптау барысында рухани мәдениеттің қалалану үдерісімен өзара байланысын

ашып көрсетті. Бұл тұрғыда халықтық таным мен археологиялық фактілердің бір-бірін толықтырып отыратыны дәлелденді. Сонымен бірге, мұндай әдіснамалық тәсіл ауыз әдебиетін тарихи дерек көзі ретінде қарастырудың ғылыми әлеуетін күшейте түседі.

Зерттеу нәтижелері болашақта Ақтөбе қалашығына қатысты кешенді археологиялық және этнографиялық жұмыстар жүргізуге негіз бола алады. Сондай-ақ мақалада ұсынылған тұжырымдар мен әдіснамалық амалдар Қазақстан аумағындағы басқа да ортағасырлық қалаларға қатысты зерттеулерде қолданылуы мүмкін. Мұндай пәнаралық ізденістер отандық гуманитарлық ғылымды теориялық әрі қолданбалы тұрғыдан дамытудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Осылайша біз бұл мақалада тарихи-мәдени мұра нысандарын кешенді түрде қараудың маңыздылығын көрсетіп, археологиялық және мифологиялық деректердің үйлесімді синтезін ұсынамыз. Бұл нәтижелер Ақтөбе қалашығының тарихи келбетін қайта жаңғыртуға, сонымен қатар ұлттық таным мен тарихи жадты тереңірек түсінуге үлес қосады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ортағасырлық Ақтөбе қаласы жайында ел ішінде тараған аңыз-әңгімелердің негізсіз еместігін археологиялық қазбалар нәтижесі дәлелдеп отыр. 1974 жылдан бастап 2017 жылға дейін жүргізілген кешенді зерттеу жұмыстары барысында аңыздарда айтылған көптеген нысандар мен деректер шынайы қалалық құрылым ретінде жер бетіне шықты. Бұл – халқымыздың тарихи жадында сақталған фольклорлық мәліметтердің тарихи негізін дәлелдеуге мүмкіндік беретін маңызды нәтижелердің бірі.

Археологиялық зерттеулер кезінде қаланың орталық бөлігі саналатын цитадельден сарай кешені, шығыс моншасы, терең қазылған құдық, шахристанға апаратын үсті жабық өткел жол анықталды. Шахристан аумағынан қыш кесектен қаланған мұнаралар, ішкі дәліздер мен су құбырлары жүйелері табылды. Бұл – қаланың ішкі құрылымының дамығанын, тұрмыс-салттың өркеніетті сипат алғанын көрсетеді.

Төрткүлтөбе қалашығынан табылған бекініс пен одан сыртқа қарай тартылған жасырын жол қаланың қорғаныс жүйесінің күрделі болғанын байқатады. Ал шаруашылық аймағынан табылған түрлі бағыттағы су құбырлары – қала халқының тіршілігі үшін қажетті инфрақұрылымның жоғары деңгейде ұйымдастырылғанын аңғартады. Бұдан бөлек, Ақтөбені сырттай қоршап жатқан бірінші, екінші және қосалқы ұзын қорған дуалдары қаланың ауқымды әрі бекіністі орталық болғанын растайды. Сонымен қатар Бозжорға мен Қырықүй деп аталатын маңда жүргізілген қазбалар бұл төбелердің қарауыл мұнаралары болғанын дәлелдеді. Осы археологиялық айғақтар мен деректердің барлығы ел арасында ғасырлар бойы сақталған аңыз-әңгімелердің тарихи негізі бар екенін айғақтайды. Халық жадында көмескіленіп қалған шындық жаңғырып, нақты дерекпен үндескенде, «аңыз түбі – шындық» деген халық даналығы тағы бір мәрте расталып отыр. Демек, Ақтөбе қаласы жайлы фольклорлық мұралар – тарихи танымның көне, бірақ сенімді қайнарларының бірі. Осы тұрғыдан келгенде, фольклор мен археологияның тоғысуы – өткенімізді танудың сенімді жолы.

Зерттеу барысында Ақтөбе қаласының ежелгі және ортағасырлық даму тарихына қатысты жаңа ғылыми тұжырымдар ұсынылды. Қалалану (урбанизация) үдерісінің аймақтық ерекшеліктері археологиялық деректермен салыстырыла отырып, көне мекендердің ішкі құрылымын, функционалдық сипатын және тарихи эволюциясын саралауға мүмкіндік берді. Әсіресе, мифологиялық-эпикалық аңыздар мен

археологиялық материалдарды өзара байланыстыра отырып, қала аумағындағы мәдени қабаттардың тарихи сабақтастығы дәлелденді.

Зерттеу нәтижесінде Ақтөбе өңірінің маңызды археологиялық нысандарының локализациясы нақтыланып, олардың кеңістіктік құрылымын ғылыми тұрғыдан сипаттауға жол ашылды. Сонымен қатар қайта тіктеу (реконструкциялау) үлгілері арқылы тарихи мекендердің бастапқы қалпын қалпына келтіру мүмкіндіктері бағаланды. Бұл ұсыныстар қаланың мәдени-тарихи келбетін сақтауға, туристік әлеуетін арттыруға және тарихи сана қалыптастыруға бағытталған маңызды қадам бола алады.

Жалпы алғанда, зерттеу Ақтөбе қаласының қалалану кеңістігінде орын алған тарихи өзгерістер мен мәдени үдерістерді кешенді түрде зерделеуге жол ашты. Қалалану мен қайта тіктеу мәселелері қазіргі күнде ғылыми айналымға енгізіліп, қаланың даму болашағын тарихи мұрамен сабақтастырудың ғылыми негізін қалады.

Әдебиеттер тізімі

- Әбдуәли Қ., 2004. Қаңлы (тарихи шежіре). Алматы. «Дайк-Пресс» баспасы. 610 б.
- Әуезов М., 1962. Уақыт және әдебиет. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдеби баспасы. 428 б.
- Валиханов Ч.Ч., 1961. Заметки по истории южно-сибирских племен // Сочинения в 5-ти томах. Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР. Т.1. 391 б.
- Валиханов Ч.Ч., 1961. Исторические предания о батырах XVIII века// Сочинения в 5-ти томах. Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР. Т.1. 220-227 бб.
- Ел қазынасы ескі сөз. 1994. В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері. Алматы. 616 б.
- Елеуов М., 2012. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының зерттелу тарихы: Жоғары оқу орны студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 105 б.
- Елеуов М., 2016. Ескерткіштер жинағы. Алматы: Қазақ университеті. 158 б.
- Елеуов М., Талеев Д., Есенов С., 2017. Шу-Талас өңірінің ұзын қорғанды қалалары/ жауапты ред. Ерсариев А.М. Монография. Алматы: Қазақ университеті. 114 б.
- Елеуов М., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының қорғаныс жүйесі. Қазақ университеті. Алматы. 106 б.
- Казахский фольклор в собрании, 1972. Г.Н. Потанин (Архивные материалы и публикации). Алма-Ата. 379 с.
- Қазақ әдебиетінің тарихы, 2008. Он томдық. Алматы: ҚазАқпарат. Т.3. 536 б.
- Қазақтың халық творчествосы, 1989. (Ә. Диваев жинаған материалдар). Алматы: Ғылым. 416 б.
- Қасқабасов С., 1984. Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым. Ана тілі. 272 б.
- Қасқабасов С., 2009. Ойөріс. Алматы: Жібек жолы. 303 б.
- Қоңыратбаев Ә., 1991. Қазақ фольклорының тарихы // Құрастырып алғы сөзін жазған Ә. Қоңыратбаев. Алматы. 288 б.
- Марғұлан Ә., 1985. Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар // Құрастырған Р.Бердібаев. Алматы: Жазушы. 368 б.
- Потанин Г.Н., 1917. Казак-киргизские алтайские предания, легенды и сказки. Петербург. 47-71 б.
- Уәлиханов Ш.Ш., 2010. Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы жазбалар // Ш.Ш.Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. 1 том /2 басылым. Алматы: Толағай групп. 248-258 .

Уәлиханов Ш.Ш., 2010 а. Қырғыздар туралы жазбалар // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 2 том / 2 басылым. Алматы: Толағай групп. Б. 8-10.

Шалекенов У.Х., 1980. Актобе – средневековый памятник // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата. Б. 13-20.

Шалекенов У.Х., Оразбаев А.М., 1980. Некоторые данные о водопроводной системе средневекового города Актобе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата. Б. 24-38.

Reference

Abdualī, Q., 2004. Qañlı (tarīxī šejire) [Qangly (Historical Genealogy)]. Almaty: Daik-Press. 610 p. [in Kazakh].

Áuezov, M., 1962. Uaqyt jáne ádebiet [Time and Literature]. Almaty: Qazaqtyń Memlekettik Kórkem Ádebı Baspasy. 428 p. [in Kazakh].

Ualıhanov, Ch.Ch., 1961. Zametki po istorii yujno-sibirskikh plemen [Notes on the History of Southern Siberian Tribes]. In Sochineniya v 5-ti tomakh. Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz SSR. 391 p. [in Russian].

Ualıhanov, Ch.Ch., 1961. Istoricheskie predaniya o batırah XVIII veka [Historical Legends about Batyrs of the 18th Century]. In Sochineniya v 5-ti tomakh. Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz SSR. pp. 220-227. [in Russian].

El qazınasy eski sóz, 1994. B.B. Radlov jınağan qazaq folklorınıń úlgeri [National treasure is an old saying (Samples of Kazakh folklore collected by B.B. Radlov)]. Almaty. 616 p. [in Kazakh].

Elewov M., 2012. Ortağasırлық Aqtöbe qalasınıń zerttelw tarıxı: Joğarı oqw ornı stwdentterine arnalğan oqw quralı [The history of the exploration of the medieval city of Aktobe: A textbook for university students]. Almaty: Qazaq wñiversiteti. 105 p. [in Kazakh].

Elewov M., 2016. Eskertkişter jınağı [Collection of monuments] Almaty: Kazakh university. 158 p. [in Kazakh].

Elewov M., Taleev D., Esenov S., 2017. Şu-Talas öñiriniń uzın qorğandı qalaları [Long-mounded cities of the Shu-Talas region]. jawaptı red. Ersarıev A.M. Monografiya Almaty: kazakh university. 114 p. [in Kazakh].

Elewov M., 2021. Ortağasırлық Aqtöbe qalasınıń qorğanıs júyesi [The defense system of the medieval city of Aktobe]. Kazakh university. Almaty. 106 p. [in Kazakh].

Kazakhskiy fol'klor v sobranii, 1972. G.N. Potanina (Arkhiwnyye materialy i publikatsii) [Kazakh folklore in collection. G.N. Potanina (Archival materials and publications)]. Alma-Ata. 379 p. [in Russian].

Qazaq ádebietiiniń tarıxı, 2008. On tomdıq [History of Kazakh literature (Ten volumes)]. Almaty: KazAkform. V. 3. 536 p. [in Kazakh].

Qazaqtıń xalıq tvorçestvosı (Ä. Dıvaev jnağan materialdar), 1989. [Kazakh folk art (Materials collected by A. Divaev)]. Almaty: Nauka. 416 p [in Kazakh].

Qasqabasov S., 1984. Qazaqtıń xalıq prozası [Kazakh folk prose] Almaty: Nauka, Ana tili. 272 p [in Kazakh].

Qasqabasov S., 2009. Oyöris [Thoughts]. Almaty: Jibek jolı. 303 p. [in Kazakh].

Qoñıratbaev Ä., 1991. Qazaq folklorınıń tarıxı [History of Kazakh folklore]. Qurastırıp alğı sózin jazğan Ä., Qoñıratbaev. Almaty. 288 p. [in Kazakh].

Marğulan Ä., 1985. Ejelgi jır añızdar: Ğılımi-zerttew maqalalar [Ancient Poems and Legends: scientific research articles]. Qurastırğan R. Berdibaev. Almaty: Jazwşı. 368 p. [in Kazakh].

Potanin G.N., 1917. Kazak-kirgizskiye altayskiye predaniya, legendy i skazki [Cossack-Kyrgyz Altai legends, legends and fairy tales]. Peterburg. P. 47-71 [in Russian].

Wälixanov Ş.Ş., 2010. Oñtüstik Sibir taypalarınıñ tarixı twralı jazbalar [Notes on the history of the tribes of South Siberia]. Ş.Ş. Wälixanov. Köp tomdıq şığarmalar jınağı. 1 tom / 2 basılım. Almaty: Tolagai group. P. 248-258 [in Kazakh].

Wälixanov Ş.Ş., 2010a. Qırğızdar twralı jazbalar [Notes on the Kyrgyz]. Wälixanov Ş.Ş. Köp tomdıq şığarmalar jınağı. 2 tom / 2 basılım. Almaty: Tolagay Group. P. 8-107 [in Kazakh].

Shalekenov U.Kh., 1980. Aktobe – srednevekovyy pamyatnik [Aktobe – a medieval monument]. Istoriya material'noy kul'tury Kazakhstana. Alma-Ata. P. 13-20. [in Russian].

Shalekenov U.Kh., Orazbayev A.M., 1980. Nekotoryye dannyye o vodoprovodnoy sisteme srednevekovogo goroda Aktobe [Some data on the water supply system of the medieval city of Aktobe]. Istoriya material'noy kul'tury Kazakhstana. Alma-Ata. P. 24-38. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Елеуов Мадияр, тарих ғылымдарының докторы, профессор, археология, этнология және музеология кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Тәуелсіздік даңғ., 54, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Жүсіпназар Мағжан Ибрагимұлы, магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0009-0008-6518-1777>

Сведения об авторах:

Елеуов Мадияр, доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, пр. Тәуелсіздік, 54, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Жусупназар Мағжан Ибрагимұлы, магистрант, Казахский национальный университет им.аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0009-0008-6518-1777>

Information about authors:

Madiyar Yeleuov, Doctor of Historical Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Moldakhmet Arkhad Aitzhanuly, PhD. Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, 54 Tauelsizdik Ave., Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Zhusupnazar Magzhan Ibragimuly, Master student, al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0009-0008-6518-1777>